

ВІДГУК
офіційного опонента – кандидата юридичних наук,
доцента Павленко Тетяни Анатоліївни на дисертацію
Бухтоярової Валерії Вадимівни
«Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та
компаративістики», подану на здобуття наукового ступеня доктора
філософії за спеціальністю 081 – «Право»

Вивчення змісту дисертаційної роботи, наукових праць Бухтоярової Валерії Вадимівни дає підставу для відгуку про актуальність обраної теми, про високий ступінь обґрунтованості наукових положень та висновків, що виносяться на захист, про глибокий і всебічний аналіз питань, пов'язаних із проблематикою кваліфікації незаконної експлуатації людини та певних аспектів компаративістських досліджень щодо кримінально-правової заборони такої експлуатації. Можна констатувати, що дисертантка досягнула поставлених перед собою цілей, роботу виконала на належному рівні.

Актуальність теми дослідження. Експлуатація людини є не просто суспільно небезпечним діянням, а складним, багатограним феноменом, що має різні прояви. В умовах гібридної війни та повномасштабної агресії російської федерації проти нашої держави експлуатація особи набуває нових складних форм, що обумовлено, в тому числі, й широким застосуванням новітніх цифрових технологій. Особливе занепокоєння викликають випадки проявів експлуатації на тимчасово окупованих територіях, у так званій «сірій зоні», оскільки процес кримінально-правової кваліфікації та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності на таких територіях є ускладненим. Крім того, нові форми експлуатації людини, як, наприклад, кіберексплуатація, використання технологій штучного інтелекту перебувають поза межами кримінально-правового регулювання на рівні національного законодавства. З урахуванням реалій сьогодення існує нагальна потреба у розробці єдиного як наукового так і

практичного підходу до розмежування загальнокримінальних правопорушень у сфері експлуатації людини та воєнних злочинів.

Тож існує ціла низка питань, які потребують переосмислення. Також мають місце дискусійні питання, які потребують розв'язання.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності факультету бізнесу та права Херсонського державного університету «Теорія та практика реформування галузевого законодавства України» (державний реєстраційний номер 0118U006817) як складової наукової теми № 86/16 Південного регіонального центру НАПрН «Актуальні напрямки розвитку юридичної науки для подальшого розвитку регіонів України», затвердженої Президією Національної академії правових наук 18 жовтня 2013 року.

Мета і завдання дослідження авторкою сформульовані вірно, визначають достатній обсяг та зміст дослідження, його напрямки та результати.

Об'єкт і предмет дисертації визначені, вони знаходяться у необхідному взаємозв'язку.

Дослідження ґрунтується на складній **методологічній базі**, що складається з комплексу як філософських, загальнонаукових, так і спеціалізованих методів проведення наукового дослідження, таких, як діалектичний, історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурний, догматичний, модельний, емпіричний, соціологічний, нормативно-аналітичний.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Сформульовані в дисертації наукові положення, висновки і пропозиції є достатньо обґрунтованими з позиції логіки та методології наукового дослідження. Як свідчить ознайомлення із текстом дисертації, їх отриманню передувала значна робота В.В. Бухтоярової з аналізу наукових джерел (всього проаналізовано 198

джерел, на всі джерела є посилання у тексті роботи), які представляють роботи українських і зарубіжних фахівців з кримінального, кримінального процесуального, міжнародного гуманітарного права, кримінології та інших галузей знань. Проаналізовано історичні етапи становлення кримінально-правової заборони експлуатації людини у європейському просторі та сучасні реалії національного законодавства, загальні питання особливості правової кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних з експлуатацією та певні особливості такої кваліфікації в умовах збройного конфлікту, міжнародну судову практику з питання, що досліджується (практику Європейського суду з прав людини). Все це у сукупності дозволило дисертантці сформулювати низку важливих наукових положень, висновків та рекомендацій щодо удосконалення теоретичного і практичного розуміння та застосування норм закону про кримінальну відповідальність у сфері незаконної експлуатації людини.

Аналіз змісту роботи дає всі підстави для констатації того, що представлене дослідження є самостійним, завершеним, достатньо аргументованим доробком, який характеризується високим науково-теоретичним та прикладним рівнем висновків. Окрім цього, загальний аналіз дослідження свідчить про глибокий рівень спеціальної фахової підготовки авторки та її глибоку обізнаність з теоретичними і практичними проблемами досліджуваної тематики, що безпосередньо відобразилося на високому рівні обґрунтованості проведеного дослідження і його практичному значенні.

Дисертація складається з анотації, вступу, чотирьох розділів, що містять дванадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

Викладені у вступі та розділах основної частини роботи положення, які стосуються постановки проблеми у цілому, окремих її аспектів, переконують в тому, що відповідні питання є теоретично й практично важливими та потребують подальших наукових розвідок і є перспективними

для дослідження.

Структура роботи є логічною та узгоджується з метою та завданнями.

Досить ґрунтовно проаналізовано історію розвитку законодавства у сфері боротьби з експлуатацією людини на різних етапах цивілізаційного розвитку. Вивчення питання розвитку законодавства європейських країн про незаконну експлуатацію людини дало змогу дисертантці прослідкувати його вплив на формування національного законодавства у цій сфері. Так, наприклад, дисертантка звертає увагу на цікаву проблему щодо перспективи криміналізації кримінального правопорушення пов'язаного з окремими формами духовного поневолення. При цьому критично підходячи до перспектив такої інновації у національному законодавстві, зазначаючи, на ризиках та проблемних моментах (стор. 56), водночас наголошуючи на «перспективності впровадження окремого складу кримінального правопорушення або спеціальної кваліфікуючої ознаки в межах чинних норм Кримінального кодексу України, яка охоплювала б використання релігійної належності, переконань чи участі особи в релігійних (або псевдорелігійних) організаціях як засобу впливу, що зумовлює експлуатаційні дії» (стор. 56-57).

Окрему увагу приділено дослідженню проблеми нових викликів у сфері експлуатації людини, що пов'язані з відкритою збройною агресією російської федерації проти України. Позитивним є те, що Валерія Вадимівна значну увагу у своєму дослідженні приділила аналізу питання впливу ратифікації Римського Статуту Міжнародного кримінального суду на подальше формування національного кримінального законодавства та на кримінально-правову політику нашої держави. Логічним є висновок дисертантки, що сам факт розвиненого законодавства у сфері протидії торгівлі людьми ще не свідчить про гарантією ефективного захисту прав і свобод людини в умовах збройного конфлікту. Як влучно зазначає авторка, «реальна дієвість таких механізмів можлива лише за наявності стабільного функціонування державного управління, повноцінної міжвідомчої взаємодії,

матеріально-організаційного забезпечення та інтеграції міжнародної підтримки» (стор. 71).

Аналіз проблематики особливостей правової кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних із незаконною експлуатацією людини дозволив дисертантці сформулювати ряд висновків щодо формування ефективного механізму кваліфікації злочинів, пов'язаних із експлуатацією людини.

На особливу увагу заслуговує зміст підрозділу 2.2. «Поняття «Кіберексплуатація людини» та кваліфікаційні ознаки такого кримінального правопорушення», оскільки в даному підрозділі дисертантка не лише наголошує на актуальності розгляду проблеми експлуатації людини за допомогою новітніх технологій та пропонує нове для кримінального права поняття «кіберексплуатація», а й обґрунтовує таку необхідність, наводить та розкриває зміст форм кіберексплуатації, які можуть мати місце в реаліях сучасності. Цікавим є запропоноване дисертанткою власне бачення поняття «кіберексплуатація людини» (стор. 93), хоча для кримінального права таке визначення, скоріше, є доволі широким. В цьому контексті позитивно варто оцінити спробу В.В. Бухтоярової виокремити об'єктивні та суб'єктивні ознаки даного поняття задля окреслення меж криміналізації. Що дозволило авторці висунути пропозицію щодо необхідності впровадження нової кримінально-правової норми під назвою «Кіберексплуатація людини».

Важливим є той факт, що дисертантка ґрунтовно дослідили питання відмежування складу запропонованого нею кримінального правопорушення «Кіберексплуатація людини» від суміжних складів кримінальних правопорушень.

З урахуванням реалій сьогодення важливим є Розділ 3 «Окремі аспекти кваліфікації експлуатації людини під час збройних конфліктів». Адже правильна кваліфікація вчиненого діяння є передумовою притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності, і в цьому контексті відмежування воєнних злочинів від загальнокримінальних в умовах

збройного конфлікту, що триває на території нашої держави, набуває ще більшої ваги.

Цікавою є пропозиція авторки щодо запровадження до чинного КК України нового поняття «використання особи у збройних конфліктах», яке дисертантка пропонує розуміти як «умисне залучення цивільної чи іншої особи, захищеної міжнародним гуманітарним правом, до виконання дій або завдань бойового, допоміжного, логістичного, розвідувального, інформаційно-психологічного, адміністративного чи іншого характеру, що прямо чи опосередковано спрямовані на досягнення воєнних цілей, підрив конституційного ладу, суверенітету чи територіальної цілісності держави, та супроводжуються позбавленням волі, примусом, зловживанням уразливим становищем або іншими формами обмеження прав і свобод людини» (стор. 144). Крім того в роботі розкривається зміст поняття «залучення», що варто оцінити позитивно. Проте, дисертантка, стверджуючи на необхідності нормативного закріплення поняття «використання особи у збройних конфліктах» не конкретизує шляхи такого закріплення.

Вивчення положень Римського Статуту Міжнародного кримінального суду, інших міжнародно-правових норм та чинного закону про кримінальну відповідальність дало підстави В.В. Бухтояровій обґрунтувати необхідність включення до КК України ще однієї нової кримінально-правової норми: «Вербування, мобілізація або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях» (стор. 164-166).

В дисертації доволі ґрунтовно здійснено порівняльну характеристику кримінальних правопорушень пов'язаних з експлуатацією людини за кримінальним законодавством України, Литви та Польщі, що дозволило авторці зробити ряд висновків щодо перспектив вдосконалення чинного КК України.

Безумовно на увагу заслуговує запропонована В.В. Бухтояровою стратегія вдосконалення національного законодавства у сфері протидії незаконній експлуатації людини, яка ґрунтується на міжнародному досвіді.

Наукова новизна полягає у тому, що дисертація за формою та змістом розглянутих питань дійсно є першою комплексною роботою з проблематики не лише кваліфікації незаконної експлуатації людини, а й вивчення експлуатації людини як динамічного явища, що розвивається й набуває нових форм в умовах збройного конфлікту. В роботі проаналізовано низку концептуальних питань, системно розглянуто основні теоретичні і практичні проблеми з окресленої проблематики.

У результаті проведеного дослідження дисертанткою сформовано низку нових, а також таких, що наділені істотними ознаками новизни, наукових положень та висновків.

Заслуговує на підтримку запропоноване авторське тлумачення понять «усвідомлена згода», «інформована згода» та «добровільна згода» у площині кримінального права. Така новела може мати позитивне значення для кримінально-правової кваліфікації діянь, пов'язаних з незаконною експлуатацією та для відмежування такої експлуатації від інших кримінально-протиправних та інших діянь.

В цілому схвально слід оцінити запропоноване формулювання поняття «кіберексплуатація людини» як окремої форми кримінально караного діяння, що реалізується з використанням інформаційно-комунікаційних технологій, зокрема штучного інтелекту, для встановлення контролю над особою, приниження її гідності або втягнення в діяльність, вигідну для винного тощо. На підтримку заслуговує ідея щодо криміналізації кіберексплуатації людини.

Також аргументованою є пропозиція щодо необхідності встановлення на рівні національного закону про кримінальну відповідальність кримінальної відповідальності за вербування, мобілізацію або використання

дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях.

Цікавою та такою, що заслуговує на увагу є сформульована авторкою концепція «контекстуальної типології експлуатаційних злочинів», яка передбачає класифікацію правопорушень залежно від умов збройного конфлікту, тимчасової окупації, гуманітарної кризи та цифрового середовища, з урахуванням структурної вразливості жертв і трансформації форм поневолення.

Практичне значення одержаних результатів у науково-дослідній, правотворчій, практичній діяльності та навчальному процесі належним чином висвітлено в дисертації (стор. 29) і сумнівів не викликає. Практичне значення здобутих результатів полягає у можливості їх використання для вдосконалення КК України та практики його застосування.

Відсутність порушень академічної доброчесності. Фактів порушення академічної доброчесності під час ознайомлення з рукописом дисертації та науковими публікаціями здобувачки не виявлено. Дисертація В.В. Бухтоярової є оригінальною, самостійно виконаною науковою працею.

Дискусійні положення дисертаційної роботи. Погоджуючись із загальною концепцією дисертаційної роботи В.В. Бухтоярової, констатуємо правильність і важливість тих конкретних наукових положень, які виносяться нею на захист, варто звернути увагу також і на окремі дискусійні аспекти цього дослідження:

1. У своїй науковій роботі дисертантка оперує такими поняттями як «законна» та «незаконна» експлуатація, зазначаючи, що «у межах правового дискурсу поняття «законна експлуатація людини» може бути визначене як використання праці, послуг або інших форм активності особи, що здійснюється на підставі чинного законодавства, за умов наявності усвідомленої згоди, а також із дотриманням вимог, які гарантують захист її прав, свобод, безпеки та людської гідності» (стор. 73). Тобто апелюючи до того, що ключовою відмінністю між «законною» та «незаконною»

експлуатацією є в першу чергу наявність усвідомленої згоди особи, яка ґрунтується на повній обізнаності про умови діяльності, а також у відповідності правовим та етичним стандартам, установленим національним і міжнародним правом (при «законній» експлуатації). Зауважу, що тлумачення самого поняття «експлуатація» свідчить про те, що вона являє собою безоплатне привласнення власниками засобів виробництва і життєвих засобів шляхом економічного або позаекономічного *примусу* продукту, виготовленого безпосередніми працівниками. Тобто, ознакою експлуатації є примус, а отже, апріорі, відсутня будь-яка згода (добровільна, усвідомлена тощо). Якщо ж ми говоримо про наявність усвідомленої згоди особи, про той факт, що особа залучається до праці або виконання робіт на підставі чинного законодавства, з дотриманням хоча б мінімальних стандартів прав і свобод людини та громадянина, то про експлуатацію, вочевидь мова не йде. Тож використання такого поняття як «законна експлуатація» є доволі сумнівним. Тим більше, що сама авторка у своєму дослідженні оперує іншими поняттями, як то «правомірне використання праці або послуг», «легітимний захід державної політики в умовах надзвичайної ситуації», «мобілізаційна праця», «правомірне залучення громадян до праці під час дії воєнного стану», що є більш обґрунтованим.

2. Досліджуючи питання правової кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних із незаконною експлуатацією людини (підрозділ 2.1.) дисертантка окреслює зазначену проблему і основну увагу приділяє питанням кваліфікації саме з урахуванням безпекових трансформацій, що відбуваються в нашій країні, які пов'язані зі збройною агресією російської федерації проти нашої держави, що дійсно є зрозумілим й актуальним (хоча цьому питанню присвячений окремий Розділ 3 дисертації). При цьому авторка майже не приділяє увагу проблемним питанням кваліфікації кримінальних правопорушень пов'язаних із незаконною експлуатацією людини у мирний час. Проте такий аналіз був би корисним у перспективі для національної правозастосовної практики.

3. Дисертантка обґрунтовує необхідність нормативного закріплення кримінальної відповідальності за кіберексплуатацію людини та пропонує авторську редакцію статті Особливої частини КК України під назвою «Кіберексплуатація людини» (стор. 110-111). Аргументи, наведені на користь того, що така експлуатація є самостійною формою суспільно небезпечного діяння заслуговують на увагу та підтримку. Однак, є певні питання. Так, Валерія Вадимівна запропонувала власне бачення конструювання санкцій запропонованої статті «Кіберексплуатація людини», проте обґрунтування їх побудови не наводить. Як відомо, в процесі побудови кримінально-правових санкцій необхідно враховувати, що санкція має будуватися з дотриманням принципів обґрунтованості, доцільності, невідворотності кримінальної відповідальності, справедливості тощо. Тобто, санкція має бути співрозмірною змісту кримінально караного діяння, також має простежуватися узгодженість санкцій за суміжні кримінальні правопорушення. І ці аспекти варто було б висвітлити в дисертації. Це зауваження стосується і пропозиції дисертантки щодо доповнення КК України новою статтею «Вербування, мобілізація або використання дітей, які не досягли п'ятнадцятирічного віку, у збройних силах або для участі в бойових діях» (стор. 165).

4. Здійснюючи загальну порівняльну характеристику кримінальних правопорушень пов'язаних з експлуатацією людини В.В. Бухтоярова зупиняється на аналізі національного кримінального законодавства та кримінального законодавства Литви та Польщі. Використання під час дослідження порівняльно-правового методу наукового пошуку безумовно заслуговує на схвалення та відповідає заявленій темі дисертації. Тим більше, що дисертантка виокремлює як позитивні так і негативні моменти кримінального законодавства Литви та Польщі, на які варто було б звернути увагу законодавцю, зокрема, при оновленні Особливої частини Кримінального кодексу України. Проте Валерія Вадимівна, на жаль, не

вказує і не конкретизує критерії, за якими нею були вибрані саме ці дві країни для здійснення порівняльного аналізу.

Підсумовуючи викладене необхідно зазначити, що наведені критичні зауваження та рекомендації стосуються дискусійних питань і в цілому не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи В.В. Бухтоярової, що має науково-теоретичне і практичне значення, містить наукові положення, що являють нові підходи до вирішення конкретного наукового завдання і сприяють удосконаленню закону про кримінальну відповідальність у сфері незаконної експлуатації людини.

Відтак можна зробити висновок, що дисертація Бухтоярової Валерії Вадимівни на тему «Незаконна експлуатація людини: питання кваліфікації та компаративістики», подана на здобуття наукового ступеня доктора філософії, відповідає вимогам «Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 р. № 44, а її авторка заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філософії з галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 «Право».

Офіційний опонент:

доцент кафедри

**державно-правових дисциплін, кримінального права
та процесу**

**Харківського національного педагогічного
університету імені Г.С. Сковороди,
кандидат юридичних наук, доцент**

Тетяна ПАВЛЕНКО